

मधेश विद्रोह र सामाजिक आयाम

डा. सुदीपसिंह नकमी

उपप्रध्यापक, समाजशास्त्र, केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि., कीर्तिपुर

• Email: sudpnakarmi@gmail.com

सार : वि.सं. २०६३ साल माघ १ गते अन्तरिम संविधान जारी भएको भोलीपल्टदेखि मधेश आन्दोलित भयो । सङ्घीय शासन प्रणाली र जनसङ्ख्याको अनुपातमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको व्यवस्थाको माग र विभेद, वहिष्करण र भेदभावको विरुद्धमा मधेशमा आन्दोलित थियो । मधेश आन्दोलनको केन्द्रमा राजनीतिक वहिष्करण प्रमुख कारण त रहेको थियो तर यसका साथै आन्दोलनका केहि सामाजिक कारणहरु समेत रहेका थिए । विभेद, उत्पिडन, भाषा, रोजगारीका अवसरहरुमा रहेको विभेद, मधेशी प्रति पहाडीया सामाजिक दृष्टिकोण, मधेशको इतिहास माथिको अबमूल्यन र वहिष्करण लगायतका सामाजिक कारणहरु मधेश आन्दोलन पछाडीका कारणहरु थिए । तसर्थ, यस ले खले मधेश आन्दोलनका सामाजिक कारणहरुको खोजी गर्ने प्रयास गरेको छ ।

मुख्य शब्द : मधेश आन्दोलन, सामाजिक कारण, विभेद, वहिष्करण, उत्पिडन

विषय परिचय

वि.सं. २०६० को दशकको सुरुवातबाटै मधेश आन्दोलित छ । यसको राजनीतिक कारणहरुको बारेमा प्रशस्त बहस र छलफल भएका छन् । वि.सं. २०६३ साल माघ १ गते अन्तरिम संविधान जारी भएको भोलीपल्टदेखि मधेश आन्दोलित भयो । यसलाई कतिपयले आन्दोलन त कतिपयले क्रान्ति भनेका छन् । कतिपय अध्येताले भने विद्रोह भनी उल्लेख गरेका छन् । आन्दोलन वा क्रान्ति राज्यसत्तानै परिवर्तनसँग सम्बन्धित हुने र विद्रोहले तत्कालीन राज्यसत्तामै आफ्नो भाग, पहिचान र हिस्सा खोज्ने अर्थ दिन्छ । मधेशमा भएको विद्रोहले राज्यसत्तामा आफ्नो हिस्सा, भाग र पहिचान खोजेका उनीहरुको मागहरुलाई विश्लेषण गर्दा देखिन्छ । त्यसैले यहाँ मधेशमा भएको आन्दोलनलाई

यस लेखमा विद्रोह भनि उल्लेख गरिएको छ । सङ्घीय शासन प्रणाली र जनसङ्ख्याको अनुपातमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको व्यवस्था मधेश आन्दोलनको एक मुख्य माग थियो (राकेश २०६४) । यसैगरी, मधेशमाथि हुँदै आएको विभेद, वहिष्करण र भेदभावको विरुद्धमा विद्रोह भएको थियो । मधेश पहिचानलाई संविधानले वेवास्ता गरेको अनुभव गरेपछि मधेशका नेपाली नागरिकहरु आन्दोलित भएका थिए । मधेशी पहिचानको संवैधानिक सुनिश्चितता पनि उनीहरुको अर्को महत्त्वपूर्ण माग रहेको देखिन्थ्यो ।

वि.सं. २०६३ माघ १ गते अन्तरिम संविधान जारी भएपछि सुरु भएको मधेश आन्दोलन माघ २४ गते मात्र आएर सहमतिमा पुग्यो । यसबीचमा तत्कालीन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले दुईपटक

सम्बोधन गर्नुपरेको थियो । माघ १७ गते उनले पहिलो सम्बोधन गरेका थिए । उक्त सम्बोधनमा कोइरालाले समान जनसङ्ख्या र भौगोलिक अवस्थालाई मूल आधार बनाएर निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण गरिने उल्लेख गरेका थिए । यसले जिल्लाका निर्वाचन क्षेत्र नघटनाई जनसङ्ख्याको आधारमा निर्वाचन क्षेत्रहरूलाई बढाउने र संविधान सभाले शासन प्रणालीको बारेमा निर्णय गर्ने कुरा समेटिएको थियो । तर यस सम्बोधनले मधेशलाई शान्त बनाएन । विद्रोह थप चर्किएपछि तत्कालीन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला मधेश आन्दोलनलाई दोस्रोपटक सम्बोधन गर्न बाध्य भए । माघ २४ गते गरिएको उक्त सम्बोधनमा मधेशी आन्दोलनकारीको माग सम्बोधन गरिएको थियो । जसमा मधेशको जनसङ्ख्याको प्रतिशतको आधारमा निर्वाचन क्षेत्र बढाइने, त्यत्तै सङ्ख्यामा समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबाट प्रतिनिधित्व हुने सङ्ख्या बढाइने, सङ्घीयराज्य प्रणाली र निर्वाचन क्षेत्र निर्धारणसम्बन्धी विषयहरू तत्काल संविधान संशोधन गरी समावेश गर्ने सवाल समेटिएका थिए ।

मधेश विद्रोहले मधेशी नागरिकको अधिकारलाई संवैधानिक मान्यता दियो । यसका साथै अन्य सिमान्तकृत आदिवासी/जनजाति, दलित, पिछडिएका वर्ग, क्षेत्र, लिङ्ग, धर्मको समेत हक अधिकारलाई संविधानमा लिपिबद्ध गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्यो । सङ्घीयताको मुद्दालाई राष्ट्रिय बहसको विषय बनाई मुलधारमा ल्याइदियो । मधेश विद्रोहको फाइदा मधेशीले मात्र हैन, दबिएर रहेका अल्पसङ्ख्यकहरूको मर्न लागेको भाषा, धर्म, संस्कृतिलाई समेत मलजल गरेर ब्युँताइदियो । आफ्नो मुल बाटो बिसँदै गएको मुलुकको ऐतिहासिक प्रवाहलाई सही बाटोमा ल्याइदियो । यसरी राजनीतिक मुद्दाहरू एक हदसम्म संवोधन भएपनि मधेश अबै शान्त भएन । यसपछि पनि विभिन्न रूप तथा स्वरूपमा मधेशमा

आन्दोलन उठिरहयो । किन ? यसै बारेमा यो लेख केन्द्रीत छ । मधेश आन्दोलन केवल राजनीतिक मुद्दाको जगमा मात्र उठेको आन्दोलन थिएन । बरु यसको पछाडी केहि सामाजिक कारणहरूको पनि भुमिका रहेको थियो । यस लेखले यस्ता सामाजिक सवालहरू के रहेका थिए ? भन्ने बारेमा खोजी गर्ने प्रयत्न गरेको छ ।

यो अध्ययनमा गुणात्मक सुचना तथा तथ्यांकको उपयोग गरिएको छ । यस्ता सूचना तथा तथ्यांक प्राथमिक र द्वितीय दुवै विधिबाट संकलन गरिएको छ । स्थलगत अध्ययनबाट प्राथमिक तथ्यांकहरू संकलन गरिएको थियो । जसमा अन्तर्वाता र अवलोकन विधि उपयोग गरिएको थियो । यसैगरी यस अध्ययनमा समावेश गरिएका तथ्य तथ्यांक द्वितीयक तथ्यांकमा आधारित रहेको छ । यस अध्ययनको लागि पूर्व प्रकाशित पुस्तक, पत्रपत्रिका, समाचार, जर्नल, लेख आदिको विश्लेषण गरिएको छ । यसैगरी विभिन्न नीति नियम, ऐन कानून, तथा अन्य सन्दर्भ सामाग्रीको समेत उपयोग गरिएको छ । यसको लागि पुस्तकालय भ्रमण गरिएको थियो । साथै इन्टरनेटमा प्रकाशित सामाग्रीहरूको समेत उपयोग गरिएको छ । यसरी संकलन गरिएका तथ्यांक तथा सुचनालाई विश्लेषणात्मक रूपमा व्याख्या गरिएको छ ।

आन्दोलनका सामाजिक कारण

करिब डेढ दशकदेखि मधेश देखिएर असन्तुष्ट छ । असन्तुष्टको स्वर कहिले ठूलो त कहिले सानो हुने गरेको छ । कहिले आन्दोलनको रूपमा सार्वजनिक हुन्छ त कहिले सहमतिको नाममा सामसुम । तर मधेशमा असन्तुष्टि सकिएको छैन । विभिन्न रूप, रङ्ग, स्वरूप तथा प्रकृतिमा बाहिर निस्किएका छन् । असन्तुष्टिका कारणहरू पनि फरक फरक भेटिन्छन् । यसबीचमा भएका मधेश केन्द्रित आन्दोलन र भएका सहमतीहरूलाई टेबल नं. १ ले प्रष्ट पार्दछ ।

टेबल नं. १

मधेशी राजनीतिक दल तथा अन्य समूहसँग नेपाल सरकार र विभिन्न राजनीतिक दलहरूले गरेका सम्झौताको विवरण

नेपाल सरकार र मधेशी दल बीच भएका सम्झौताहरू				
क्र.सं.	मिति	सम्झौता	प्रथम पक्ष	दोस्रो पक्ष
१	२०५० पुस ५	४ बुँदे सम्झौता	श्री ५ को सरकार	नेपाल सद्भावना पार्टी
२	२०५५ कार्तिक २६	३ बुँदे	श्री ५ को सरकार	नेपाल सद्भावना पार्टी
३	२०६४ भदौ १३	२२ बुँदे	नेपाल सरकार	मधेशी जनअधिकार फोरम
४	२०६४ फागुन १६	८ बुँदे	नेपाल सरकार	संयुक्त लोकतान्त्रिक मधेशी मोर्चा
५	२०७५ फागुन २४	११ बुँदे	नेपाल सरकार	स्वतन्त्र मधेश गठबन्धन
अन्य दल र मधेशी दल बीच भएका सम्झौता				
१	२०६७ चैत ९	४ बुँदे	एमआओवादी/एमाले	मधेशी जनअधिकार फोरम
२	२०६८ भदौ ११	४ बुँदे	एमआओवादी	संयुक्त लोकतान्त्रिक मधेशी मोर्चा
३	२०७२ जेष्ठ २५	१६ बुँदे	काङ्ग्रेस/एमाले/एमआओवादी	मजफो नेपाल (लोकतान्त्रिक)
४	२०७२ असोज २४	८ बुँदे	एमाले/एमआओवादी	मजफो नेपाल (लोकतान्त्रिक)
५	२०७३ साउन १९	३ बुँदे	काङ्ग्रेस/माओवादी केन्द्र	मधेशी मोर्चा/सङ्घीय गठबन्धन
६	२०७४ जेठ २३	३ बुँदे	काङ्ग्रेस/माओवादी केन्द्र	राष्ट्रिय जनता पार्टी नेपाल
७	२०७४ जेठ २३	३ बुँदे	काङ्ग्रेस/माओवादी केन्द्र	सङ्घीय समाजवादी फोरम नेपाल
८	२०७५ जेठ १४	२ बुँदे	नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी	सङ्घीय समाजवादी फोरम नेपाल
नेपाल सरकार र तराई मधेशका सशस्त्र समूह बीच भएका सम्झौताहरू				
१	२०६५ मंसिर २६	४ बुँदे	सरकारी वार्ता टोली	मधेशी भाईस किलर्स पार्टी
२	२०६५ पुस ११	५ बुँदे	सरकारी वार्ता टोली	संयुक्त जनतान्त्रिक तराई मुक्ती मोर्चा
३	२०६५ पुस १६	५ बुँदे	सरकारी वार्ता टोली	तराई संयुक्त जनतान्त्रिक पार्टी
४	२०६५ पुस २६	६ बुँदे	सरकारी वार्ता टोली	जनतान्त्रिक तराई मुक्ती मोर्चा (राजन मुक्ती समूह)
५	२०६५ फागुन १०	५ बुँदे	सरकारी वार्ता टोली	लिबरेशन टाइगर अफ तराई इलम
६	२०६५ चैत ७	४ बुँदे	सरकारी वार्ता टोली	मधेश मुक्ती टाईगर्स
७	२०६७ वैशाख २४	७ बुँदे	सरकारी वार्ता टोली	अखिल तराई मुक्ती मोर्चा (संस्थापन पक्ष)
८	२०६८ साउन २३	७ बुँदे	सरकारी वार्ता टोली	अखिल तराई मुक्ती मोर्चा (संस्थापन पक्ष)
९	२०६८ साउन २८	५ बुँदे	सरकारी वार्ता टोली	संयुक्त जनतान्त्रिक तराई मुक्ती मोर्चा (पवन)
१०	२०६८ भदौ २	६ बुँदे	सरकारी वार्ता टोली	संयुक्त जनतान्त्रिक तराई मुक्ती मोर्चा (आजाद)
११	२०६८ कार्तिक १८	५ बुँदे	सरकारी वार्ता टोली	संयुक्त जनतान्त्रिक तराई मुक्ती मोर्चा (संस्थापन पक्ष)

१२	२०६८ मंसिर ८	४ बुँदे	सरकारी वार्ता टोली	संयुक्त जनतान्त्रिक तराई मुक्ती मोर्चा (कौटिल्य समूह)
१३	२०६८ पुस १६	६ बुँदे	सरकारी वार्ता टोली	संयुक्त जनतान्त्रिक तराई मुक्ती मोर्चा (पवन)
१४	२०६८ पुस २८	६ बुँदे	सरकारी वार्ता टोली	संयुक्त जनतान्त्रिक तराई मुक्ती मोर्चा (आजाद)
१५	२०६८ माघ ७	६ बुँदे	सरकारी वार्ता टोली	अखिल तराई मुक्ती मोर्चा (जयकृष्ण गोईत समूह)
१६	२०६८ फागुन १३	६ बुँदे	सरकारी वार्ता टोली	जनतान्त्रिक तराई मधेश मुक्ती पार्टी (भगत सिंह)
१७	२०६८ फागुन २१	६ बुँदे	सरकारी वार्ता टोली	जनतान्त्रिक मधेश तराई मुक्ती मोर्चा (झवर शाह, प्रताप)
१८	२०६९ वैशाख ६	६ बुँदे	सरकारी वार्ता टोली	संयुक्त क्रान्तिकारी तराई मधेश मुक्ती मोर्चा

श्रोत: नेपाल सरकार तथा सञ्चारमाध्यमहरू

यस्ता आन्दोलनमा सहभागी भएकाहरु कतिपय पहाडी र मधेशी बीचको विभेद र उत्पीडनको कारण सडकमा निस्किएको बताउँछन् । यस्ता विभेद तथा उत्पीडनको कारण कतिपय अवस्थामा भाषा, रोजगारीका अवसरहरू र सामाजिक दृष्टिकोण आदि रहेका छन् । कतिपय अवस्थामा मधेशको इतिहास माथिको अवमूल्यन र वहिष्करणले पनि आक्रोसित बनाएको छ । मधेश आन्दोलन पछाडीका केहि कारणहरु यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

भाषा

जनकपुरमा भेटिएका एकजना स्थानीयले काठमाडौँमा बस्दा साना बच्चाले समेत “भैया” भन्दै हेपेकोमा चित्त दुखाएका रहेछन् । उनले भने- “उमेरमा बच्चाले पनि भैया भन्छन् यसले हामी मधेशप्रतिको दृष्टिकोण प्रष्ट हुन्छ ।” एउटै देशमा बसेर पनि समान व्यवहार नपाउँदा उनले काठमाडौँमा गरिरहेको व्यवसाय छाडेर जनकपुर फर्किएको बताए । जनकपुरमै भेटिएका अर्का एकजना स्थानीयले अफ गहिरो कुरा सुनाए । उनले भने- “संस्कृतबाट नेपाली भाषामा रामायण उल्था गर्ने भानुभक्त आचार्य आदिकवि कहिलिने यो देशमा विद्यापती को हुन् ? भन्ने कुरा सरकारले बुझाउनु आफ्नो दायित्व ठान्दैन । यो मधेशमाथि पहाडीयाको रवैया सिवाय केही होइन ।” नेपाली भाषाको अन्य भाषा माथिको रवैया र नेपाली भाषीको अन्य भाषाभाषीप्रतिको व्यवहारले धेरै मधेशी नागरिकलाई असन्तुष्ट बनाएको

छ ।

यदि मिहिन रूपमा हेर्ने हो भने संसार भरी नै त्यसमा पनि खासगरी दक्षिण एशियामा त भाषा द्वन्द्वको एक महत्त्वपूर्ण कारक तत्त्व बनेको छ । छिमेकी भारतमा पनि भाषाकै सवाललाई लिएर ठूलाठूला सङ्घर्ष भइरहेका छन् । हिन्दीलाई पराई भाषा भन्दै उक्त भाषा आफूमाथि नलादियोस् भनेर तामिलहरूले आत्मदाहसम्म गरेका थिए । पाकिस्तानमा भइरहेको जातीय झगडाको कारण भाषाले नै कोरेको हो । पाकिस्तानबाट बङ्गलादेश छुट्टिनुको प्रमुख कारण भाषा नै हो । श्रीलङ्कामा लामो समयसम्म चलेको तामिल र सिंहाली समुदाय बीचको द्वन्द्वको मुख्य कारण भाषा नै थियो (एब्राहम, २००४) । भाषामाथिको विभेद हेर्दा जति सामान्य जस्तो देखिन्छ यसले निम्त्याउने द्वन्द्व र सङ्घर्ष त्यत्ति नै जटिल हुन्छ । नेपालमा पनि पञ्चायती शासनले सुरु गरेको एक भाषा नीतिले मधेशी नागरिकमा भित्रिभित्रै चरम असन्तुष्टि र आक्रोश उब्जाएको थियो । एउटै भाषालाई मात्र मलजल गर्ने र त्यसकै आधारमा राष्ट्रिय अवसरको सृजना गर्ने कार्यले मधेशी युवामा आक्रोश बढाइरहेको देखिन्छ । त्यसैलाई शालिन ढङ्गले भानुभक्त र विद्यापतीलाई उदाहरण दिँदै ती स्थानीयले आफ्नो असन्तुष्टि दर्ज गरेका थिए । भाषाशास्त्री रामावतार यादव पनि भाषामा भएको विभेदसँग विद्रोह जोडिएको तर्क गर्दछन् । उनी भन्छन्, “...मधेशीहरू मैथिलीमा पिरती लगाउँछन्, जागिरका लागि नेपाली भाषामा निवेदन दिन्छन्, राजनीति र

विभेदका बारेमा हिन्दीमा कुरा गर्दछन् र अङ्ग्रेजीमा अनुसन्धान गर्दछन्” (यादव, २०६१) । भाषाको आधारमा भएका यस्ता विभेदले मधेशी नागरिकलाई आन्दोलनमा आउनलाई प्रेरित गर्‍यो ।

राष्ट्रियता प्रतिको शंकालु दृष्टिकोण

मधेशी नागरिकले खुल्ला सिमानामा ज्यान जोखिममा राखेर सिमानाको रक्षा गरिरहेका छन् । यद्यपि पहाडी राष्ट्रवादीहरूले जहिलेपनि राष्ट्रियताको सवालमा मधेशलाई हेर्ने शङ्कालु दृष्टिकोण रहेकोमा धेरैले चिन्त दुखाएका भेटिन्छन् । भारतसँग नेपालको खुल्ला सिमाना छ । त्यो सीमाको सुरक्षा मधेशी जनताले गरिरहेका छन् । हरेक वर्ष कुनै न कुनै ठाउँमा कसै न कसैले छिमेकीको ज्यादती खेप्नु परिरहेको छ । आक्रमणको सामना गरिरहेका छन्, प्रतिकार गरिरहेका छन् । ज्यानको बाजी लगाएर सिमा सुरक्षा गर्दा पनि अराष्ट्रिय नागरिकको विल्ला भिर्दा कसलाई पो खुसी लाग्छ र ? सप्तरीका एक युवाले भने “यस किसिमको पहाडीया मनोविज्ञानले धेरै मधेशी नागरिकलाई चिढ्याएको छ ।”

राज्यले आफू माथि विभेद गरिरहेको छ भन्ने अनुभव हुने बित्तिकै धेरै मधेशी शिक्षित युवा युवतीले इतिहासको गम्भीरतापूर्वक मिहिना अध्ययन गरे । इतिहासले भन्छ नेपाल एकीकरणभन्दा पहिले देखिनै पहाड नेपालको राजनीतिक शक्ति केन्द्रका रूपमा रहेको थियो । यसले अन्य भौगोलिक क्षेत्र माथि प्रभुत्व जमाएको थियो । सत्ताधारी धनी वर्गले मोफसलका मानिसहरूलाई असभ्य ठानेर त्यही अनुसारको व्यवहार गर्दै आएका थिए । पहाडे सत्ताधारी उच्च वर्गले परापूर्व काल देखिनै आफूलाई सुसंस्कृत र सभ्य ठान्दै सीमावर्ती तराईका मानिसलाई मधिसे भनि तल्लो दर्जाका नागरिकको रूपमा व्यवहार गरेका थिए (के ह्युमो, २००७) ।

यसैगरी शाह कालदेखि तराइलाई उपनिवेश ठानेर शासकहरूले यसका स्रोतहरूको भरपुर उपभोग त गरे तर तराई मधेशको विकास र चेतना अभिवृद्धिको क्षेत्रमा उनीहरूले कुनै वास्ता गरेनन् (श्रेष्ठ, १९९०) । पृथ्वीनारायण शाहले मधेश कब्जामा लिएपछि मधेशमा

शोषण बढेको कतिपय अध्येताको बुझाइ रहेको देखिन्छ । शाहले राज्य कब्जा गरे लगत्तै तिरहुत सेनालाई विघटन गरी गोर्खा सेना निर्माण गरेको इतिहासले भन्छ । यसरी गठन गरिएको सेनामा मधेशीलाई समावेश गरिएको भने थिएन (यादव, २००३) । इतिहास देखिको यस किसिमको सोचाई अहिले पनि परिवर्तन भएको छैन । सप्तरीका एक स्थानीय भन्छन्:

“मधेशी नागरिक पहाडीया भन्दा कुनैपनि सवालमा कम राष्ट्रप्रेमी छैनन् । आफ्नो देश प्रति उनीहरूको श्रद्धा अभू बढी छ । तर हरेक दिन मधेशीले पलपल राष्ट्रप्रेमको परिक्षा दिनु परिरहेको छ । छालाको रंगको आधारमा भईरहेको विभेद र भेदभावले मधेशी नागरिकलाई आक्रोशित बनाएको छ ।”

एकीकरण अभियानको सुरुका वर्षमा मधेशमा वस्नेहरूमध्ये थारुहरू सबैभन्दा धेरै शोषणमा परेका थिए । उनीहरूले बडो मेहनत र दुःख गरी बनाएको खेतीयोग्य जमिन शाह शासनका समर्थकहरूले जागिर र विर्ताको नाममा बक्सिस पाए । यो अभियान राणा शासनकालमा झनै उग्र भयो (मिश्र २०६४) । मधेशमाथि शासकीय ज्यादती बढ्दै गयो । मधेशकै आदिवासी जनजातिहरू राज्यसत्ता तथा शासनसत्ताबाट बाहिरिदै र वहिष्कृत हुँदै गए । अनि मधेशीलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा अराष्ट्रियवादी दरार गर्दै गए । यसले मधेशलाई असन्तुष्ट बनाउदै लग्यो ।

विकास गतिविधि

पछिल्लो समय सरकारले तराई मधेशमा उच्च बजेट विनियोजन गर्दै लगेको छ । यसले पनि धेरै मधेशी नागरिकलाई खुसी बनाउन सकेको छैन । “नेपाल सरकारले ठूलो रकम विनियोजन गरेको छ तर त्यो रकम खर्च गर्दै र फिर्ता लिएर जान्छ” एकजना युवाले चर्को स्वरमा असन्तुष्टि पोखे । “जे जस्ता नाममा बजेट विनियोजन गरेपनि त्यस्तो रकम खर्च हुन नसक्ने अवस्था सिर्जना गरिरहेको छ । वा अन्य विभिन्न वाहानमा त्यस्तो रकम केन्द्रमै फिर्ता जाने प्रणाली बनाएको छ ।” उनले थपे “बजेट दिएको छु वा विनियोजन गरेको छु भनेर

के हुन्छ र ? त्यस्तो रकम खर्च र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन र परिणाम पनि त दिनुपन्यो नि ।” कम बजेट विनियोजन हुनु भन्दा त बजेट बढाउनु राम्रो होला नि ? अलि अलि फिर्ता हुदाँ पनि केही काम त हुन्छ मैले जिज्ञासा राखे । “यसको केही अर्थ छैन” उनले थपे “यो सरकारले हाम्रो आँखामा छारो हानेको हो, आँखामा हानिएको छारोको पीडा भोगेलाई मात्र थाहा हुन्छ ।”

कतिपय युवा भने सरकारको विकासका गतिविधि र यसमा मधेशलाई हेर्ने दृष्टिकोणप्रति असन्तुष्ट छन् । तत्कालीन राजा महेन्द्रको पालामा पूर्व-पच्छिम राजमार्ग बन्यो । त्यसपछि उल्लेख गर्न लायकको कुनै विकासको पूर्वाधार तराईमा नभएको बरु पहाडमा एकपछि अर्को गर्दै ठूला परियोजनाहरू बन्दै गएका उनीहरूको गुनासो थियो । मध्यपहाडी लोकमार्ग पूर्ण रूपमा सञ्चालनमा आएपछि विकासका काममा सरकारको प्राथमिकतामा अझ पछाडि पर्छ कि भन्ने आशङ्का धेरै मधेशी युवाले बोकेका देखिन्छन् । मधेशमा आउने प्रशासकले विकासका गतिविधिलाई प्राथमिकता दिएर सञ्चालन गर्ने भन्दा पनि झारो टार्ने प्रवृत्ति मौलाउँदै गएकोमा उनीहरूको असन्तुष्टि छ । सर्लाहीका ४७ वर्षिय एक स्थानीय भन्छन्:

“मेरो गाउँमा २०४४ सालमै सडक बनेको हो । त्यो सडक अहिलेसम्म उस्तै छ । गाउँको एकजना युवाले यो सडक किन बनेन भनेर खोजी गरेछ । सो सडक बनाउनको लागि भनेर तीनपटक बजेट निकासो भएर खर्च भइसकेको रहेछ । तर सडक जस्ताको तस्तै छ । बजेट त खाएरै सकेछन् । कति सहनु । अब पनि आन्दोलन नगरे त हामी अझै कति वर्ष पछि पर्ने हौं । त्यसैले म आन्दोलनमा गएँ ।”

सर्लाहीका २८ वर्षिय अर्का एकजना युवाले पूर्व-पच्छिम राजमार्गको नवलपुरदेखि मलङ्गवासम्मको सडकको उदाहरण दिएर लामो समयसम्म सरकारी संयन्त्रले व्यवहारप्रतिको मधेशी दृष्टिकोणलाई सामान्यकरण गरे । “काठमाडौँमा मेलम्चीको पानीको

लागि पाईप विच्छ्याउँदा उडेको धूलोको चर्चा गर्ने सञ्चार माध्यम वर्षौंदेखि यहाँ उडेको धूलोलाई किन प्राथमिकता दिदैनन् ?” उनले प्रश्न गरे “सरकारी अधिकारी बजेटमा अनियमितता गर्ने र ठूला सञ्चार माध्यमहरू त्यो अनियमितताको खोजी पनि नगर्ने र जनताको पीडालाई पनि वेवास्ता गर्दा मधेशीको रगत उम्लिएको छ” ।

भ्रष्टाचार तथा अनियमितता

भने सुशासनको अभाव र भ्रष्टाचारमा भएको वृद्धिको कारण असन्तुष्टि बढेको संख्या पनि निकै छ । सडकको नाममा आएको बजेट सडक नबनी वा त्यसको स्तरउन्नती नगारि सकिन्छ । शिक्षाको लागि भनेर आएको बजेटझोले विद्यालयका नाममा सकिन्छ (भा, २०७०) । रौतहट जिल्लामा मात्रै विद्यालय जाने उमेरका करिब ८३ हजार भन्दा बढी बालबालिका विद्यालय बाहिर छन् जुन नेपालकै ७७ औं जिल्ला हो । वि.सं. २०६८ सालको तथ्याङ्क अनुसार प्रदेश नं. २ को साक्षरता प्रतिशत ४९.५४ प्रतिशत मात्र रहेको छ । शिक्षा विभागले प्रकाशित गरेको एक प्रतिवेदनअनुसार देशभरको प्राथमिक तहको भर्नादर ९७.२ प्रतिशत रहेको छ भने प्रदेश नं. २ को भर्नादर ९५.७ प्रतिशत मात्र रहेको छ । यसैगरी प्रदेश नं. २ मा प्राथमिक तहमा विद्यालय उमेरका अझै पनि ४.३ प्रतिशत, कक्षा ६देखि आठसम्म पढ्नुपर्ने उमेरका ३७.२ प्रतिशत र कक्षा ९ र १० मा पढ्नुपर्ने उमेरका ४३.७ प्रतिशत बालबालिका विद्यालय भन्दा बाहिर रहेका छन् (रातोपाटी, २०७५) ।

स्वास्थ्यको अवस्था अत्यन्तै नाजुक छ । दुःखद तस्वीर देखिन्छ मधेशको । मातृशिशु मृत्युदर पनि यहाँ सबैभन्दा धेरै छ । कुपोषणको मारमा मधेशकै बालबालिका बढी फसेका छन् । डेमोग्राफि एण्ड हेल्थ सर्भे २०१६ अनुसार कर्णालीको डोल्पा भन्दा प्रदेश २ को सर्लाही र रौतहट जिल्लाको स्वास्थ्यको अवस्था कमजोर छ । प्रदेश २ का जम्मा ४३ प्रतिशत महिला मात्र सुत्केरी गराउन अस्पतालसम्म पुग्छन् । त्यसमध्ये दक्ष स्वास्थ्यकर्मीबाट ४५ प्रतिशत महिलाले मात्र

सुत्केरी गराएको देखिन्छ (स्वास्थ्य मन्त्रालय र अन्य, २०१७) । प्रदेश २ मा कुपोषणको अवस्था निकै नाजुक छ । पोषणका लागि नागरिक समाज सञ्जाल नेपाल (सिसान)को एक तथ्याङ्क अनुसार प्रदेश २ का बालबालिकामा ३७ प्रतिशतमा पुङ्कोपन, १४.४ प्रतिशतमा ख्याउटेपन, ३६.८ प्रतिशत बालबालिकामा कम तौल, ५९.४ प्रतिशतमा रक्तअल्पता रहेको छ, जसमध्ये महिलामा ५७.८ प्रतिशत रहेको छ (रातोपाटी, २०७५) ।

यी र यस्ता समस्या स्रोत तथा साधनको अभाव भएमा मात्र निम्तिएको होइन । मधेशमा पुगेको स्रोत, साधन तथा बजेटको अनियमितता तथा भ्रष्टाचार भएको कारण यस्ता सामाजिक समस्या मधेशमा बढेको हो । एक अध्ययनमा प्रदेश नं. २ मा ६९ प्रतिशतले भ्रष्टाचार हुने गरेको छ भने कर्णाली प्रदेशमा जम्मा ५२ प्रतिशत भ्रष्टाचार हुने गरेको देखाईएको छ । जिल्लाको समग्र सुशासन हेर्ने तथा नागरिकता, पासपोर्ट बनाउने जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा प्रदेश २ मा २८.८ प्रतिशतले भ्रष्टाचार हुने देखाएको छ भने कर्णाली प्रदेशमा जम्मा २.५ प्रतिशत मात्र भ्रष्टाचार हुने देखाएको छ (रातोपाटी, २०७५) ।

रातहतमा भेटिएका एकजना युवाले भने मधेशका जनताको सोभोपनाको फाइदा पहाडीया शासकहरूले उठाउन सम्म उठाए भन्दै आक्रोश पोखे । स्रोत, साधनको उपलब्धता तराई मधेशमा राम्रो छ । जनशक्ति यही बढी छ । उब्जाउ भूमि तराईमै छ । विकासका गतिविधि सञ्चालन गर्न पहाडभन्दा बढी मधेशमै सहज छ । तर मधेशको अवस्था दिनदिनै खस्किँदै गइरहेको छ । अब पहाडीयाको भर परेर बस्यो भने हाम्रो अवस्था अझै कमजोर हुन्छ । ती युवाले कसिलो स्वरमा सुनाए “अब हाम्रो कामको नेतृत्व मात्र होइन यसको अनुगमन, मूल्याङ्कनको जिम्मेवारी पनि हामी आफैँले लिनुपर्ने वेला आएको छ । यसको लागि स्वशासन चाहियो नि ।” हुन पनि यतिखेर अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोग र राष्ट्रिय सर्तकता केन्द्रको तथ्याङ्कलाई मात्र

आधार मान्ने हो भने सबैभन्दा धेरै भ्रष्टाचार हुने तराईका आठ जिल्ला रहेका छन् । यसका कारणहरू के हुन् ? यसको नियन्त्रणको लागि के गर्न सकिन्छ भन्ने कुरामा सरोकारवाला निकायहरू मौन रहँदा यिनै आठ जिल्लामा धनी र गरिब बीचको दूरी अन्यत्रको तुलनामा अत्यन्तै धेरै छ । धनी झन्झन् धनी हुँदै गइरहेका छन् भने गरिबहरू भन्नुभन्नु गरिब हुँदै गएका छन् । यो यथार्थतालाई मधेश र मधेशका नागरिकले नजिकबाट अनुभव गरिरहेका छन् । त्यसैले मधेशी नागरिक असन्तुष्टिका यी यावत सामाजिक सवाललाई राजनीतिक मुद्दासँग जोडेर आन्दोलनमा उत्रिएका छन् ।

संविधान माथिको अपनत्व

पछिल्लो समय नेपालको संविधान २०७२ जारी भयो । संविधान जारी भइसकेपछिको नाकाबन्दीदेखि आन्दोलन सम्मका घटना बाहिरबाट जुन रूपमा सामसुम भइसकेको जस्तो देखिन्छ, भित्र त्यस्तो अवस्था देखिँदैन । असन्तुष्टिको आगोलाई चिसो बोराले छोपे जस्तो अवस्था छ । धेरै मधेशी नागरिकले संविधानमा आफ्नो अपनत्व अनुभव अझै गरेका छैनन् । “संविधानमा भएका कयौँ प्रावधान ठीक होलान् तर हामीले त्यसलाई अझै अपनत्व बोध गर्न सकेका छैनौँ” । एकजना मधेशी युवाले सुनाए “हामीले चुनेर पठाएका र हाम्रै लागि भनेर लडेका नेताको त्यसमा हस्ताक्षर खै ?” उनको जिज्ञासा थियो । यद्यपि मधेशले मागेको सङ्घीयता व्यवहारिक कार्यान्वयनमा आइसकेको छ । तर केन्द्र सरकारले प्रदेश २ लाई हेरेर अझै पनि प्रादेशिक सरकारलाई अधिकारविहीन बनाएको बुझाइ रहेकाहरू धेरै रहेका छन् ।

के हो मधेश आन्दोलन ?

मधेश विद्रोह वास्तवमा राजनीतिक विद्रोह मात्र होइन । यो त सामाजिक असन्तुष्टि सहितको राजनीतिक विद्रोह हो । यसमा पहिचान, सुशासन, समानता, भेदभाव र विभेदको अन्त्य, तथा स्वशासनको सवाल जोडिएका छन् । यी सवाल राजनीतिक मात्र

होइनन् सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र राजनीतिक सवालहरूको अर्न्तधुलन छ । पछिल्लो समय यस्ता विद्रोहलाई राजनीतिक विद्रोहको रूपमा भन्दा पनि नव सामाजिक आन्दोलनको अवधारणा अन्तर्गत राखेर विश्लेषण गरिन्छ (हर्टिङ्गटन, २००९) । नेपालमा नयाँ संविधान र सङ्घीयताको मुद्दा पेचिलो बन्दै जाँदा मधेशमा पटक-पटक नव सामाजिक आन्दोलन भए । यसबीचमा सत्तापक्षसँग मधेशका टाठाबाठाहरूको ठूलै सङ्ख्याले वार्ता र छलफल गरे । ठूला स्वरमा उठ्दै आएका मधेशका मागहरू कति देखिएर त कतिपय नदिखिइकनै “पूरा” भए । देशमा सङ्घीय शासन व्यवस्थालाई संस्थागत गर्नेगरी नेपालको संविधान २०७२ जारी भयो । संविधानअनुसार सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तीनै तहको निर्वाचन सम्पन्न भई सरकार समेत निर्माण भए । दुई नम्बर प्रदेशमा तत्कालिन मधेशी दल सङ्घीय समाजवादी फोरम र राष्ट्रिय जनता पार्टीले सरकार बनाएका छन् । संविधानप्रतिको असन्तुष्टि समय क्रममा त्यत्ति बढेर गएन । बरु त्यसमा मधेश उदार नै देखिएको छ ।

यद्यपि यसबीचमा राजनीतिक स्वार्थकै जोडिएको मधेशी मोर्चा त्यही स्वार्थकै लागि टुक्रियो । नेताहरू सत्ताको लागि दृश्य तथा अदृश्य रूपमा “वार्गेनिङ्ग” मा लागिबढेका कतिपय मधेशका एजेण्डा र मुद्दा बेवारिसे बन्दै गएका छन् । मधेश र मधेश आन्दोलन पटक-पटक अवसरवादीहरूको भन्दा भन्दा बन्थ्यो । कतिपय राजनीतिक मुद्दाको समाधान भएसँगै कतिपय निराश भएर त कतिपय उद्धेलित भएर मधेश आन्दोलनलाई यतिखेर विर्सन खोजे जस्तो देखिन्छ । तर केही राजनीतिक मुद्दाहरूको हल हुँदैन मधेश आन्दोलन र यससँग जोडिएका अन्य सामाजिक सवाललाई तार्किक निष्कर्षमा नपुन्याई भुल्ने प्रयास भयो भने यो इतिहासको ठूलो गल्ती हुन सक्छ । त्यसैले मधेशसँग जोडिएका केही सवालमा ध्यान पुन्याउनु जरुरी देखिन्छ ।

पहिलो, तराई मधेशमा लामो समयदेखि बसोवास गर्दै आईरहेका थारु समुदायको बारेमा राज्य स्पष्ट

हुनु जरुरी छ । नेपालमा इतिहासको लामो कालखण्डबाट सामाजिक रूपमा उत्पीडन, शोषण र दमनमा परेका खास समुदाय मध्येका एक थारु हुन् । शताब्दीऔँदेखि मलेरिया र कालाज्वरलाई खपेर तराईलाई नै आफ्नो थातथलो बनाएका थारु सन् १९५० को मलेरिया उन्मुलन पछि विस्तारै सङ्कटमा पर्दै गए । मलेरिया उन्मुलन भएपछि पहाडबाट पुनर्स्थापना र पुर्नवासका प्याकेजहरू सरकारले लागु गर्दै जाँदा थारुहरू जमिनविहीन बन्दै गए । खासगरी जग्गा नापी गर्ने तथा आफ्नो नाममा दर्ता गर्ने बारेमा अनभिज्ञ थारु समुदायले उपभोग गर्दै आएका जग्गा जमिन पहाडियाहरूलाई सरकारले विर्ताका नाममा बाँड्यो । अनि थारु तिनै पहाडियाकोमा कम्पेया बस्न बाध्य भए । बुझ्ने भएदेखि थारु समुदायका नागरिक यो शोषण र उत्पीडन विरुद्धको आवाज उठाउँदै आएका छन् ।

टीकापुर घटनामा यो आवाज केही बढेको जस्तो देखियो । त्यसपछिको अवस्थामा फेरि केही दबिएको जस्तो देखिएको छ । तथापि यी मुद्दा र सवाल पूर्ण रूपमा समाधान भइसकेका छैनन् । यदि समाधान भइसक्यो भन्ने भ्रममा राखेर सरकारले समानता, ऐक्यवद्धता र समावेशिता तथा हिजोको शोषणको विरुद्धको क्षतिपूर्ति सहितका मागलाई वेवास्ता गर्नु भने अबको आन्दोलन साम्प्रदायिक बन्न सक्ने खतरा अभै छ । सत्ता र शक्तिका हिस्सेदार र साभ्रान्तको आवाजलाई आधिकारिक मान्ने गलत परम्परा नेपाली समाजमा अझै छ । यसैले निरन्तरता पाइरह्यो भने त्यसले नेपालमा द्वन्द्व र युद्धको नयाँ तर डरलाग्दो बीउ रोप्नेछ ।

दोस्रो, अब मधेशलाई हेर्ने दृष्टिकोण स्पष्ट हुनु आवश्यक छ । मधेश के हो ? भन्ने बारेमा अहिलेसम्म मधेशी तथा अन्य कोही पनि स्पष्ट देखिँदैनन् । मधेश भूगोल हो कि पहिचान वा संस्कृति हो ? या दुवै हो ? यो सवाल स्पष्ट नभएसम्म मधेशका मुद्दा सिकिँदैनन् र समाधानको बाटो पनि भेटिँदैन । एकपछि अर्को गर्दै नयाँ स्वरूप र आवरणमा मधेशमा आन्दोलन, दङ्गा वा हिंसा भइरहन्छ । मधेशवादीहरूले आफ्नो “गीता” को रूपमा लिने गरेका फेड्रक गेजको पुस्तक रिजनालिज्म एण्ड

नेशनल युनिटी ईन नेपालले मधेशलाई भूगोलको रूपमा उल्लेख गरेको छ (गेज १९७५: ५५) ।

यदि मधेश भूगोल नै हो भन्ने बुझाइ हो भने त्यहाँ बस्ने कुनै एउटा जात, थर वा गोत्रका जनता मात्र वहिष्कृत छैनन्, त्यस क्षेत्रमा बस्ने सबै नागरिक उत्पीडित तथा वहिष्करणमा परेका हुन्छन् भन्ने बुझिन्छ । यसको समाधानको लागि असममित अर्थात "एसेमेट्रिक" संघियताको मोडलमा जानु आवश्यक छ । जुन मधेशवादीले उठाईरहेका माग ठिक छन् । यदि मधेश पहिचान वा संस्कृति हो भन्ने बुझाइ हो भने मधेशवादीले भन्दै आएको जस्तो राज्यको पुनर्संरचना आवश्यक थिएन । अहिलेको मोडल ठिक छ किनकि कुनै जात, वा पहिचानका व्यक्तिलाई आरक्षणको माध्यमबाट राज्यका संरचनाहरूमा समावेश गरेर वहिष्करण घटाउन सकिन्छ । यदि दुवै हो भने त्यसलाई संवोधन गर्ने नयाँ दृष्टिकोण बनाउनुपर्ने हुन्छ । यदि मधेश त्यसैले मधेश भूगोल हो वा पहिचान वा संस्कृति के हो ? अबको दिनमा सबै स्पष्ट हुनु जरुरी छ । यो स्पष्टता बहस, छलफल, अन्तर्क्रिया तथा विमर्शले दिन्छ । जतिवेला यसमा आम रूपमा स्पष्टता आउँछ तब मधेशका सवालहरूको दीर्घकालीन समाधान खोज्न सहज हुन्छ ।

तेस्रो, यस भागको सुरुमा पनि भनियो कि मधेशमा भएको आन्दोलन क्रान्ति होइन यो त विद्रोह मात्र हो । क्रान्तिले मात्र सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक संरचनामा परिवर्तन ल्याउन सक्छ । विद्रोहले त राज्य संरचना तथा सत्तामा कर्ता मात्र परिवर्तन गर्ने हो । वि.सं. २०६३ सालदेखि कहिले तात्दै त कहिले सेलाउँदै निरन्तर चलेको मधेश आन्दोलन एक विद्रोहबाट माथि उठ्न सकेन । यसले क्रान्तिको स्वरूप लिनै सकेन । त्यसका धेरै कारणहरू छन् । जसको एउटा कारण अहिलेको मधेश आन्दोलनको नेतृत्व लिएका दलका नेताहरू नै यहाँ भन्दा अगाडि जान नचाहेका तथ्यहरू कयौँपटक छताछुल्ल पोखियो ।

सामाजिक संरचनात्मक अवस्थामा परिवर्तन, आर्थिक सम्बन्धको पूर्णव्याख्या तथा स्रोतहरूको

पुर्णवितरण र सांस्कृतिक रूपान्तरणको ठोस कार्ययोजना र रणनीतिविना क्रान्ती हुन सक्दैन । जुन क्षमता वर्तमान मधेशका कतिपय नेतृत्वसँग छैन र कतिपय त्यता जानै चाँहदैनन् । मधेशमा सामाजिक विकृति, विसङ्गती तथा बेथितिका खात छन् । आर्थिक असमानता तथा स्रोतको असमान वितरण मधेशमै सबैभन्दा धेरै छ । सांस्कृतिक सवालमा रूपान्तरण हुनुपर्ने कयौँ विषयहरू छन् । यी सवालमा मधेशका नेताहरूले आफ्नो कुनै स्पष्ट र ठोस योजना बनाएनन् । बनाउने चासो पनि देखाएनन् । उनीहरू त फगत विद्रोहको जगमा सत्तामा आफ्नो स्थानलाई सुरक्षित पार्ने र ठूलो भाग लिने कुचेष्टामा मात्र रुमल्लिएका देखिन्छन् । यसैलाई बुझेर मधेशी नेताहरूको व्यवहारसँग स्वयं मधेशी समुदायका युवाहरू क्रुद्ध बनेका छन् । खासगरी एउटा आन्दोलनबाट आएको शक्तिमा हुनुपर्ने गतिशीलता मधेशी नेतामा नदेखिँदा मधेशमा ठूलो निराशा छ ।

दोस्रो संविधानसभाको निर्वाचनमा मधेशी दलले लज्जास्पद हार बेहोरे भने आम निर्वाचन २०७४ मा पनि मधेशी दलले अपेक्षा अनुरूप जीत हासिल गरेनन् । यसपछि एकपछि अर्को गर्दै मधेशी दलले आफ्नो पार्टीको नाम समेत परिवर्तन गर्दै गए । मधेशी जनअधिकार फोरम सङ्घीय समाजवादी फोरम हुँदै समाजवादी पार्टी नेपालमा रूपान्तरित भयो । तराई मधेश लोकतान्त्रिक पार्टी लगायतका विभिन्न पाँचवटा मधेश नामधारी पार्टीहरू एकआपसमा विलय भएर राष्ट्रिय जनता पार्टी बन्यो । यि दुवै दल मिलेर २०७७जेठ २५ गते जनता समाजवादी पार्टी नेपाल बनेको छ । सिके राउतले २०७५ फागुन २४ गते सरकारसँग सम्झौता गरे । अनिवि.सं. २०७५ चैत ४ गते जनमत पार्टी बनाए । यसरी हेर्दा मधेशी नेताले मधेशको नामबाट अब फाइदा लिन सकिँदैन भन्ने बुझेर त्यसबाट तर्किँदै गइरहेका छन् ।

संघीयताले मधेशको द्वन्द्वलाई एक चरणको समाधान गरेको छ । यद्यपि मधेशका नागरिक अझै पनि सन्तुष्ट छैनन् । आक्रोस र असन्तुष्टिको झिल्को मधेशमा अझै सल्बलाई रहेको छ । सामाजिक, आर्थिक तथा

सांस्कृतिक रूपान्तरणको चाहनामा मधेश तद्परिहेको छ । त्यसैले मधेशमा भएका सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक समस्याको शान्तिपूर्ण बाटोबाट चाँडो हल खोजिएन भने भोलि क्रान्तिको उभार उठ्न सक्छ । त्यो समयमा वर्तमान राजनीतिक नेतृत्वले सम्हाल्ने अवस्था नरहन सक्छ ।

चौथो, भनिन्छ कि राजनीतिमा व्यक्ति होइन विचार प्रधान हुन्छ । विचारको राजनीतिले मात्र समाजलाई रूपान्तरण गर्दछ । तर मधेशको सन्दर्भमा अब विचारका साथै सुशासन आवश्यक छ । त्यसले मात्र मधेशलाई रूपान्तरण गर्न आवश्यक जग बनाउनेछ । जकडिएर रहेको कुशासन र भ्रष्टाचारले मधेशलाई स्रोत र पहुँचको दृष्टिले सुगम भएपनि मानव विकासको

सूचकहरूमा सबैभन्दा पछाडि पुऱ्याएको छ । रौतहटमा हरेक बच्चा पैदल हिँडेर आधा घण्टामा विद्यालय पुग्न सक्छ तर त्यही विद्यालय जम्मा ४९.५४ प्रतिशत मात्र साक्षरता दर छ ।

वि.सं. २०२० सालमै राजमार्ग बनेको मधेश वि.सं. २०६६ सालमा मोटरबाटोले छोएका कर्णालीका जिल्ला भन्दा कतिपय सूचकमा पछाडि छ । किन ? यसको जवाफ खोज्दै जाँदा कुशासन र भ्रष्टाचारनै भेटिन्छ । मधेशमा ठूला स्वरमा भाषण गर्ने मुख बढ्दै गइरहेका छन् तर सुशासनमा काम गर्ने सिर्जनशील हात घट्दै गइरहेका छन् । अब मधेशमा सुशासनको जगमा विकास दिन नसके त्यसले अर्को किसिमको विद्रोह निम्त्याउने खतरा उत्तिकै छ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

यादव, उपेन्द्र । सन् २००३ । नेपाली जन और मधेसी मुक्तीका सवाल । पटना: मधेसी जनअधिकार फोरम ।

यादव, रामावतार । वि.सं. २०६१ । समावेशी लोकतन्त्रका आधार । काठमाडौं: सोसल साइन्स बहा ।

एब्राहम, इटिट । सन् २००४ । नेपालको सन्दर्भमा समाजशास्त्रीय चिन्तन । काठमाडौं: सोशल साइन्स बहा: ।

राकेश रामदयाल । वि.सं. २०६४ । मधेस आन्दोलनमा मिडिया । काठमाडौं: फ्रिडम फोरम ।

ह्युमो, के । सन् २००७ । मधेसीप्रतिको विभेद र समानता आन्दोलन । काठमाडौं : सोसल साइन्स बहा:

मिश्र, चैतन्य । वि.सं. २०६४ । बदलिदो नेपाली समाज । काठमाडौं : फाईन प्रिन्ट

भा, ईश्वरचन्द्र । २०७० । तराईका विद्यालय “भोले” कै रजाई । हिमाल खबरपत्रिका [http://archive.](http://archive.himalkhabar.com/60348)

[himalkhabar.com/60348](http://archive.himalkhabar.com/60348) २०७४ चैत ५ गते हेरिएको ।

रातोपाटी (२०७५) । प्रदेश २: कर्णाली प्रदेश भन्दा किन पछाडी । <https://ratopati.com/story/79071/2019/2/27/terai-madhesh-story?fbclid=IwAR1Xj5uXV5HINMgHLweS5ycDDMbLhIFazC>

[terai-madhesh-story?fbclid=IwAR1Xj5uXV5HINMgHLweS5ycDDMbLhIFazC](https://ratopati.com/story/79071/2019/2/27/terai-madhesh-story?fbclid=IwAR1Xj5uXV5HINMgHLweS5ycDDMbLhIFazC)

eZGuEpSnDBTu-4d6kWy0TZyvc मिति: २०७५ चैत २७ मा हेरिएको ।

Gaige, Frederick H.1975. *Regionalism and National Unity in Nepal*. Kathmandu: Madhesh Adhyan Foundation

Huntington, Samuel.2009.*Political Order in Changing Societies*. New Delhi: Adarsh Enerprises.

Ministry of Health, New ERA and USAID. 2017.*Nepal Demographic and Health Survey 2016*.

Kathmandu: Ministry of Health, New ERA and USAID

Shrestha, Nanda R. 1990.*Land and Migration in Nepal*. Boulder: Westview Press.